

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**SUMQAYITDA KİMYA SƏNAYESİNİN
TARİXİ (1949-1991-ci illər)**

İxtisas: 5503.02 - Vətən tarixi
Elm sahəsi: Tarix
İddiaçı: **Ramal Alı oğlu Alıyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt-2025

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin "Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Tarix elmləri doktoru, professor
Şirxan Dadaş oğlu Səlimov

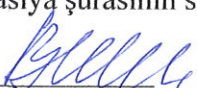
Rəsmi opponentlər: Tarix elmləri doktoru, professor
İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov

Tarix elmləri doktoru, professor
Vəkil Səfiyar oğlu Həsənov

Tarix elmləri doktoru, dosent
Nazim Rəhbər oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: tarix elmləri doktoru,
professor

İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri: tarix elmləri doktoru,
dosent

Fəzi Eynulla oğlu Baxşəliyev

I.DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir Azərbaycan tarixşünaslığı üçün araşdırılması aktual olan problemlərdən biri də Sumqayıt kimya sənayesinin yaranması və inkişaf tarixidir. SSRİ dövründə bu problemin obyektiv araşdırılması mümkün olmamış və ya problemlə bağlı ayrı-ayrılıqda aparılan tədqiqatlar isə sovet rejimi və onun ideologiyasına xidmət etmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində ilkin addımlar atılmağa başladı. Lakin, İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə Sumqayıt kimya sənayesi sahəsində görülən işlər müvəqqəti olaraq dayandırılmışdır.

II Dünya müharibəsindən sonra Sumqayıtda kimya sənaye müəssisələrinin sayı sürətlə artmağa başladı. Sumqayıt kimya müəssisələrinin istehsalat fəaliyyətinə Azərbaycan hökumətinin müdaxiləsinin qarşısının alınması məqsədilə SSRİ rəhbərliyi tərəfindən kimya zavodları birbaşa ittifaq nazirliklərinə tabe etdirilmişdir.

Sovet rejimi dövründə Sumqayıt keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalar içərisində istehsalın həcminə, çeşidlərinə və ekoloji baxımdan təhlükə dərəcəsinə görə ən böyük kimya sənayesi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsi ilə Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafında yeni bir mərhələ başladı. O zaman Respublikada kimya sənayesinin qarşısında duran həlli vacib məsələləri diqqətlə araşdıran Heydər Əliyev ilk növbədə bu sahənin bütün texniki-iqtisadi və sosial baxımdan yeniləşdirilməsi proqramının yaradılması işini təşkil etməklə kimya sənayesinin yeni inkişaf konsepsiyasının əsasını qoydu.

Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin birinci dövründə Azərbaycanda kimya sənayesi sahəsində İttifaqın yeritdiyi qərəzli siyasətin qarşısının alınması üçün bir sıra addımlar atılmış, ekoloji problemlərin həll edilməsi məqsədilə yeni texnologiyanın tətbiq edilməsinə diqqət yetirilmiş və bu sahədə xeyli işlər görülmüşdür. Lakin, buna Möskvadan çox ciddi maneələr törədilirdi. Ulu Öndər

qətiyyətlə bunların qarşısını alırdı. Bunlardan biri də “Sintetik kauçuk” zavodunun bazasında Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsində son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik olan “EP-300” qurğusunun tikilməsi layihəsi idi. Mərkəzin törətdiyi bütün maneələrə baxmayaraq Heydər Əliyev qətiyyətlə bu layihənin reallaşmasına nail ola bildi.

Sumqayıtda yeni kimya sənaye müəssisələrinin inşası təkcə kimya sənayesinin deyil, ümumilikdə Azərbaycanda sənayenin və kənd təsərrüfatının bir sıra sahələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı Sumqayıtda yeni iş yerlərinin yaranması, əhalinin işlə təmin olunması, eyni zamanda istehsal olunan kimya məhsullarının çeşidini genişləndirməklə ölkəmizin həmin məhsullara olan tələbatının ödənilməsi və bir qisminin xarici ölkələrə ixracı nəticəsində onun maliyyə və iqtisadi güdrətini ciddi şəkildə gücləndirirdi. Bu da inkişaf etmiş xarici ölkələrdən yeni və müasir texnologiyanın cəlb edilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Azərbaycan kimya sənayesinin tarixinin elmi cəhətdən obyektiv şəkildə, milli maraqlar baxımından öyrənilməsi və araşdırılmasına dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra başlanılmışdır.

Tədqiqata cəlb olunan problemin mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq bazası zəngindir, ona görə də Sumqayıt kimya sənayesi ilə bağlı olan və araşdırma zamanı istifadə edilmiş aşağıdakı ən əsas ədəbiyyatlar təhlil edilmişdir.

E. Axundovanın Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman adlı (II hissə)¹ kitabında sovet rejiminin Sumqayıt kimya sənayesində yaratdığı problemlərə baxmayaraq Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin birinci mərhələsində Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafındakı roluna dair çox dəyərli məlumatlardan bəhs edilmişdir. Tədqiqat zamanı verilmiş məlumatlardan səmərəli şəkildə istifadə edilmişdir.

Y.Mahmudovun² iki cilddən ibarət Heydər Əliyev adlı kitabının birinci cildində (geniş mütəxəssislər kollektivi tərəfindən

---

¹Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı, "Ozan", 2007, s.416-784 s.

²Mahmudov Y. Heydər Əliyev. İki cildə. Birinci cild. Bakı: Turxan NPB, 2013.500 s.

hazırlanmış) Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti, Azərbaycanda siyasi və iqtisadi sahələrdə həyata keçirdiyi tədbirlərlə yanaşı Sumqayıt kimya sənayesi sahəsində olan fəaliyyətindən də bəhs edilmişdir.

F.Sadiqovun³ Heydər Əliyev və Azərbaycan kimya sənayesi adlı monoqrafiyasında Azərbaycan kimyasının-xüsusilə də sovet rejimi dövründə Sumqayıt kimya sənayesinin yenidən qurulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər işıqlandırılmışdır.

Sumqayıt şəhər Bələdiyyəsinin rəhbərliyi tərəfindən hazırlanmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş, Heydər Əliyev və Sumqayıt adlı xüsusi buraxılışda Sumqayıt kimya sənayesi və onun inkişaf etdirilməsi üçün Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi tədbirlərdən bəhs edilmişdir.

“İlham Əliyev 10 il hakimiyyətdə” adlı⁴ Elmi praktik konfransın materiallarında Sumqayıt Şəhər İcra Hakimiyyəti və Yeni Azərbaycan Partiyası Sumqayıt Şəhər Təşkilatının birgə təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-2013- cü illər hakimiyyəti dövründən bəhs edən konfrans materiallarında Sumqayıt kimya sənayesi ilə bağlı məlumatlar da verilmişdir. Tədqiqat zamanı həmin məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Z. Fərəcovun⁵ Sumqayıt adlı kitabında Sumqayıt və onun müxtəlif istehsal sahələri haqqında və o cümlədən də Sumqayıt kimya sənayesi haqqında verilmiş məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Ş. Səlimov və R. Aliyevin⁶ birgə yazdıqları Sumqayıt kimya sənayesinin yaranması və inkişaf tarixi adlı monoqrafiyalarında Sumqayıt kimya sənayesinin yaranması və inkişaf tarixi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

---

³ Sadiqov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan kimya sənayesi. Bakı: Azərneşr,2003,143 s

⁴ İlham Əliyev 10 il hakimiyyətdə. Elmi praktik konfransın materialları. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi,2013, 320. s.

⁵ Fərəcov Z. Sumqayıt. 2017. 229 s.

⁶ Səlimov, Ş. Aliyev, R.Sumqayıt şəhər kimya sənayesinin yaranması və inkişaf tarixi / –Sumqayıt: SDU–2016. 154 s.

Ş. Əliyevin⁷ Sumqayıt şəhərinin 70 illiyi ilə bağlı çoxsaylı mənbə və məlumatlar əsasında yazdığı “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında Sumqayıt şəhərinin strateji əhəmiyyəti” adlı monoqrafiyada Sumqayıt kimya sənayesinin yaranması və inkişaf tarixi ilə bərabər Sovet rejiminin qərəzli siyasəti təhlil edilmişdir.

H. Alıyevin⁸ Sumqayıt şəhərinin tarixi adlı monoqrafiyası kimya sənayesinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Monoqrafiyada Sumqayıt şəhərinin yaranması, ayrı-ayrı müəssisələrin fəaliyyətindən bəhs edilmişdir.

U. Quliyevanın⁹ Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi-mədəni əlaqələrində Sumqayıtın iştirakı mövzusunda tarix üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatından istifadə edilmişdir.

Q.S.Şərifovun və Y.M. İsmayılovun¹⁰ birlikdə yazıqları Üzvi maddələr istehsalının ekologiyası kitabında kimya sənayesinin Sumqayıt şəhərinin ekologiyasına təsirindən bəhs edilmişdir.

Y.N.Qəhrəmanı, M.M. Ağahüseynova və R.V. Qurbanovanın¹¹ birlikdə yazdıqları Azərbaycan Dövlət Neft Sənaye Universitetinin 100 illiyinə həsr olunmuş Hüdudsuz kimya kitabında Sumqayıt kimya sənayesi ilə bağlı xeyli miqdarda dəyərli məlumatlar verilmişdir.

O. İsmayılovanın¹² Sumqayıt... danışan tariximizdir kitabında Sumqayıtın tarixi və Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyevin xidmətlərindən bəhs edilmişdir.

---

⁷ Əliyev Ş. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında Sumqayıt şəhərinin strateji əhəmiyyəti. Monoqrafiya. Sumqayıt, “Azəri” nəşriyyatı, 2019, 368 s.

⁸ Alıyev, H.A. Sumqayıt şəhərinin tarixi / –Bakı: Elm və təhsil, - 2011, - 542 s.

⁹ Quliyeva U. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi-mədəni əlaqələrində Sumqayıtın iştirakı (1991-2005-ci illər).t.f.d. dissertasiya. 2015. S. 52.

¹⁰ Şərifov Q.S., İsmayılov Y.M. Üzvi maddələr istehsalının ekologiyası. Sumqayıt,SDU-nun nəşriyyatı, 2002, 224 s.

¹¹ Qəhrəmanı, Y.N., Ağahüseynova M.M., Qurbanova R.V. Hüdudsuz kimya (II hissə). ADNSU-nun 100 illiyinə həsr olunur. Bakı-2022, 224.s.

¹² Qəhrəmanı, Y.N., Ağahüseynova M.M., Qurbanova R.V. Hüdudsuz kimya (II hissə). ADNSU-nun 100 illiyinə həsr olunur. Bakı-2022, 224.s.

Ə. Ə. Ağayevin, D. Ə. Aşurovun, Ş. Ə. Tarverdiyevin, Q. Ə. Ramazanovun və M. M. Muradovun¹³ birlikdə yazdıqları Əsas üzvi maddələr istehsalının prosesləri və məhsulları kitabında Sumqayıt kimya sənayesinə dair kifayət qədər məlumatlar vardır ki, bu məlumatlardan araşdırma zamanı istifadə edilmişdir.

Ə.Ə.Ağayevin, Ş.Ə.Tarverdiyevin, M.M.Muradovun, T.D.Quliyevin və İ.M. Nəvrovanın¹⁴ birlikdə yazdıqları Səthi aktiv maddələr istehsalının texnologiyası adlı kitabda Səthi Aktiv maddələr zavodunda istehsalın təşkili və onun Sumqayıt kimya sənayesində oynadığı rolu haqqında məlumatlar verilmişdir.

B. Əhmədovun¹⁵ Azərbaycan neft emalı sənayesinin inkişaf problemləri adlı monoqrafiyasında Sumqayıt kimya sənayesinin ayrırı-ayrı istehsalat sahələri haqqında məlumat vermişdir.

Q. Əhmədov və B. Vəziroğlunun¹⁶ birlikdə yazdıqları Sumqayıt və Sumqayıtlılar kitabından problemlə bağlı məsələlərdən tədqiqat zamanı istifadə edilmişdir.

R. Məmmədov və H. Sadıqovun¹⁷ birlikdə yazdıqları Sumqayıt həqiqətləri (birinci kitab) kitabından tədqiqat zamanı istifadə edilmişdir. Kitab Sumqayıt kimya sənayesinin tarixinə həsr edilməsə də problemlə bağlı bəzi məlumatlar vardır.

Bununla yanaşı dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar aşağıda adları qeyd edilən müəlliflərin əsərlərindən də istifadə edilmişdir: A. Hacıyevanın və E. Məmmədovun¹⁸ Sumqayıtım mənim, V. Abbasovun, L. Əliyevanın, L. Əfəndiyevanın, N.

---

¹³ Ağayev Ə.Ə, Aşurov D.Ə., Tarverdiyev Ş.Ə., Ramazanov Q.Ə. Muradov M.M. Əsas üzvi maddələr istehsalının prosesləri və məhsulları. – Sumqayıt - 2009, -582 s.

¹⁴ Ağayev Ə.Ə, Tarverdiyev Ş.Ə., Muradov M.M., Quliyev T.D., Nəvrova İ.M. Səthi aktiv maddələr istehsalının texnologiyası. - Bakı: “Elm və təhsil”, - 2012. - s. 3 454 s.

¹⁵ Ağayev Ə.Ə, Tarverdiyev Ş.Ə., Muradov M.M., Quliyev T.D., Nəvrova İ.M. Səthi aktiv maddələr istehsalının texnologiyası. - Bakı: “Elm və təhsil”, - 2012. - s. 3 454 s.

¹⁶ Əhmədov, Q. Vəzirov, B Sumqayıt və sumqayıtlılar. –Bakı: Zaman, –1999. –446 s.

¹⁷ Məmmədov, R. Sumqayıt həqiqətləri. Birinci kitab /R.Məmmədov, H.Sadıqov. –Sumqayıt. SDU, –2010, 240 s

¹⁸ Hacıyeva, A., Məmmədov E. Sumqayıtım mənim. Sumqayıt –1999, –s.3.

Rzayevanın və N. Mürsəlovun¹⁹ Azotlu üzvi birləşmələr kimyası, N. D. Aşurovanın²⁰ Halogen üzvi birləşmələr və dioksin problemi, N. Xəzrinin²¹ Sumqayıt, Z. Yusif-Zadənin²² Böyük insan.

Problemlə bağlı Ş. Əliyevin Respublikanın nüfuzlu elmi jurnallarında nəşr edilmiş sisilə məqalələrində²³ Sumqayıt kimya sənayesinin perspektivləri, Azərbaycanın kimya və neftkimya kompleksinin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri, Sumqayıt kimya və neftkimya kompleksinin potensialından istifadə edilməsində səmərəlilik və maliyyə mənbələrinin gücləndirilməsi məsələləri, Sumqayıt sənaye mərkəzində elmi-texniki potensialın

---

¹⁹ Abbasov .V., Əliyeva L., Əfəndiyeva L., Rzayeva N., Mürsəlov N. Azotlu üzvi birləşmələr kimyası. Bakı -2021, - 203 s.

²⁰ Aşurova N.D. Halogen üzvi birləşmələr və dioksin problemi. Sumqayıt -2021, - 227.s.

²¹ Xəzri N. Sumqayıt. Işıq. Bakı.1981. 112 s.

²² Yusif-Zadə Z. Böyük insan. Bakı, Azərənəşr, 2014, 288 s.

²³ Əliyev, Ş. Azərbaycan neftkimya kompleksinin potensialından səmərəli istifadə edilməsi problemləri və perspektivləri // –Bakı: İqtisadiyyat və həyat jurnalı, –2008, № 11, –s.20; Azərbaycanda sənaye sahələrinin gücləndirilməsi məsələləri // –Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məruzələr, –2009. № 6, –s.147; Azərbaycanın kimya və neftkimya kompleksi: keçmişə bir nəzər, mövcud vəziyyət və inkişaf perspektivləri // –Bakı: İqtisadiyyat və həyat jurnalı, –2003. № 4-6, –s.38; Kimya və neftkimya kompleksinin inkişaf mərhələləri, mövcud problemləri və perspektivləri // –Bakı: İqtisadiyyat və həyat jurnalı, –2004. № 7-8, –s.62-63; Sumqayıt kimya və neftkimya kompleksinin potensialından istifadə edilməsində səmərəlilik və maliyyə mənbələrinin gücləndirilməsi məsələləri //–Bakı: Maliyyə və uçot jurnalı, –2009, № 8. –s.28; Sumqayıt sənaye mərkəzində elmi-texniki potensialın qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadə edilməsi məsələləri //–Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məruzələr, –2009, № 5. –s.137; Neftkimya sənayemizin bayraqdarı: dünəni, bu günü və sabahı tarxə nəzər // İqtisadiyyat həftəlik iqtisadi qəzeti. –2002, 9-15 avqust. – s.4; Əliyev, Ş., Salahov M. Sumqayıt şəhərində sənaye kompleksinin potensialından səmərəli istifadə edilməsi perspektivləri //–Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məruzələr, –2008, № 5. –s.121; Sumqayıt sənaye kompleksində ekoloji cəhətdən rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişaf məsələləri // –Bakı: İqtisadiyyat və həyat jurnalı, –2009, № 6-7. –s.27; Sumqayıt sənaye kompleksində ekoloji cəhətdən rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişafı məsələləri //–Bakı: İqtisadiyyat və həyat jurnalı, –2009, № 6-7. –s.29 (s.25-32);

qiymətləndirilməsi və s. mövzusunda apardığı araşdırmalar və elmi məqalələrdən tədqiqat zamanı istifadə edilmişdir.

Sumqayıt kimya sənayesi tarixi baxımdan indiyə qədər tədqiqat mövzusu olaraq bu xronoloji çərçivədə kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

Tədqiqat işi yerinə yetirilərkən müxtəlif xarakterli mənbələrdən, ümumilli lider Heydər Əliyevin Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf tarixinə dair çıxış və nitqlərindəki ayrı-ayrı müddəalardan, fərman və sərəncamlarıdan, KİV-lərin materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat zamanı müraciət etdiyimiz arxiv materiallarından ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra ARDA) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi sənədlər Arxivinin fondlarından (bundan sonra ARPIİSSA)²⁴ əldə etdiyimiz sənədlərdən Sumqayıt kimya

---

²⁴ 25 – лети г. Сумгаита. Материалы к протоколу №98 заседания Бюро ЦК Компартии Азербайджана от 9 июля 1974 года на 92 листах. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond №1, iş № 56, vərəq – 23; Азербайджанская ССР Совета Министров Управление химической промышленности Директор Сумгайтского химического завода тов. М.З. Мехтиеву. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond №54, iş № 2/4, vərəq -112-113; Бюро Сумгайтского ГК КП Азербайджана от 13 января 1960 года О создании партийного комитета на Сумгайтском заводе синтетического каучука (Информирует секретарь ГК партии т.Аливе Ф.А.). Протоколу № 111 Бюро ЦК КП Азербайджана от 22 января 1960 г. на 624 листах. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər idarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), Fond №1, iş №50, vərəq – 543; Доклад об основных мероприятиях по химизации сельского хозяйства Азербайджанской ССР на период до 1980 года. О потребностях и применении и минеральных удобрений. Материалы к протоколу № 151 заседания Бюро ЦК КП Азербайджана от 4 декабря 1970 г. на 275 листах. ARPIİSSA, Fond №1, iş № 104, vərəq - 91, 92-93, 94, 102-103,107; Заместитель министра Минхимпрома СССР К.К. Чередниченко Письмо директора Сумгайтского химического завода имени М.А.Азизбекова. ARPIİSSA, Fond №54. siyahı № 2/4, iş № 6 33, vərəq – 48; Канцелярия Переписка с Советом Министров СССР, Госпланом Азербайджанской ССР, предприятиями и организациями республики о рассмотрении вопросов развития энергетики в Азербайджанской ССР; об улучшении качества производства оборудования для предприятий республики; о командировании советских специалистов в зарубежные страны для оказания технической помощи и по другим вопросам.

sənayesinin yaranması, inkişafı, istehsalın çeşidləri və həcminə aid materiallar elmi dövriyəyə gətirilmişdir.

Problemin mənbəşünaslıq bazasını mühüm bir hissəsini dövrü mətbuat təşkil edir. Bu baxımdan Sumqayıt kimya sənayesinə dair mütəxəssislərin, rəsmi dövlət məmurlarının və dövlət statistik məlumatlara malik olan Sumqayıt qəzeti mühüm rol oynamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Sovet rejimi dövründə Sumqayıtda kimya sənayesinin yaranması və inkişaf tarixinin araşdırılması olmuşdur. Tədqiqatın predmetini isə mərkəz tərəfindən Sumqayıt kimya sənayesinin idarə edilməsi, mövcud olan nöqsanlar, ekoloji vəziyyət, istehsal sahələri və kimya sənayesinin xalq təsərrüfatının inkişafında rolu təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsəd və vəzifələri 1949-1991-ci illərdə Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf tarixini və sovet rejiminin Azərbaycanda bu sahədə yeritdiyi siyasəti araşdırmaqdan ibarətdir.

Əsas məqsədlərdən biri də sovet rejimi dövründə neft kimya müəssisələrinin salınması zamanı ekoloji problemin nəzərə alınmaması və yeridilən qərəzli siyasət idi. Xüsusilə də insan sağlamlığı üçün son dərəcə təhlükəli olan kimyəvi məhsulların

---

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 3029, siyahı № 2, iş № 2473, vərəq-115-117; Начальникам главных ведомств Минхимпрома СССР, общесоюзных союзов, Министру химической промышленности Украинской ССР, руководителям ведомств химической промышленности союзных республик. Письмо начальника Экономического планирования КСН СССР В. А. Андреева. АРПİİSSA, Fond № 54. İş № 2/4. siyahı № siyahı № 6 33, vərəq – 48; О представлении к награждению орденами и медалями Советского Союза работников предприятий и организа - ций Министер ства химической промышленности СССР по Азербайджанской ССР. Материалы к протоколу № 154 заседания Бюро ЦК КП Азерб. от 24 декабря 1970 на 190 листах. АРПİİSSA, Fond №1, iş №110, vərəq – 35; О совершенствовании организации управления химической промышленностью (Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 28 мая 1970г. № 374). Материалы к протоколу №134 заседания Бюро ЦК Азербайджана от 24 июня 1970 года на 260 листах. АРПİİSSA, Fond №1, iş № 68, vərəq – 97;

İttifaqın digər ərazilərində deyil məhz Sumqayıtda istehsal edilməsinin səbəbləri diqqət çəkən məsələlərdəndir.

Qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələlərin araşdırılması vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur:

- 1949- 1969-cu illərdə Sumqayıt kimya sənayesinin ümumi vəziyyəti, ayrı-ayrı kimya zavodlarının tikintisi və istehsal tarixini araşdırmaq;

- Sumqayıtda kimya zavodlarının tikintisi zamanı İttifaq hökumətinin qərəzli siyasətinin mahiyyətini açmaq və tədqiqata cəlb etmək;

- 1969-1982- ci illərdə Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf tarixini tədqiq etmək;

- siyasi hakimiyyətinin birinci dövründə Heydər Əliyevin Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafındakı rolunu araşdıraraq tədqiqata cəlb etmək;

- 1983-1991-ci illərdə Sumqayıt kimya sənayesinin vəziyyətində yaranmış böhran, onun səbəbləri və nəticələrini araşdırmaq;

- Sovet rejimi dövründə (1949-1991-ci illər) Sumqayıtda ekoloji problem və kimya sənayesinin ekoloji vəziyyətə təsirini araşdırmaq;

Tədqiqat metodları. Aparılmış tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını dialektik və tarixi-müqayisəli metod təşkil edir. Mövzu ilə əlaqədar dissertasiya işində Sumqayıt kimya sənayesində görülən işlər araşdırılarkən obyektivlik gözlənilmiş və prosesə tənqidi yanaşılmış, müqayisəli tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılmışdır:

- Azərbaycanda kimya sənayesinin əsası XX əsrin 30-cu illərindən qoyulsada II Dünya müharibəsinin başlanması bu prosesi xeyli ləngitdi;

- İkinci Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda kimya sənayesinin inkişaf etdirilməsi əsasən keçmiş İttifaqın maraqlarına uyğun aparılırdı;

-kimya sənaye mərkəzinin Sumqayıt şəhərində salınmasının əsas səbəbləri Bakı şəhəri, neft mədənləri, eləcə də Xəzər dənizinə yaxın olması və İttifaq hökumətinin qərəzli siyasəti ilə bağlı idi;

-kimya sənayesinin Sumqayıt ərazisində salınması bir sıra yeni zavodların tikilməsinə, regionlardan işçi qüvvəsinin buraya axın etməsinə, nəticədə bu ərazidə əhalinin sürətlə artması və şəhərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır;

-kimya sənayesinin Sumqayıt şəhərində salınması Azərbaycan kimya sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərsə də bununla yanaşı ekologiyanın-havanın, torpağın və suyun kəskin çəkildə çirklənməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə Sumqayıtda bəzi kütləvi xəstəliklər yaranmış, respublikanın digər regionlarına nisbətə uşaqların ölüm halları daha çox olmuşdur;

-mərkəzi hökumət tərəfindən insan sağlamlığı üçün son dərəcə təhlükəli olan bəzi istehsalatlar ilk növbədə Sumqayıtda təcrübədən keçirildikdən sonra ittifaqın digər ərazilərində tətbiq edilirdi;

-1969-cu ildə Heydər Əliyevin hakimiyyət başına gəlməsindən sonra Sumqayıtda kimya sənayesi daha da inkişaf etdirilmiş, yeni texniki avadanlıqların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilmiş, ekoloji problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir;

-müstəqillik ərəfəsində SSRİ-in müxtəlif respublikalarında gedən azadlıq mübarizəsi, İttifaq Respublikaları arasındakı iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi, bəzi sahələrdə isə tamamilə kəsilməsi Sumqayıt kimya sənayesinə mənfi təsir göstərirdi. Nəticədə Sumqayıt kimya müəssisələrində istehsal olunmuş məhsulların ixracı və xarici ölkələrdən xammalın gətirilməsində bir sıra problemlər yaranırdı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Sumqayıtda kimya sənayesinin tarxinin sovet dövrü dissertasiya mövzusu olaraq kompleks şəkildə ilk dəfə araşdırılır.

-İttifaqın Sumqayıt kimya sənayesinin tikintisi zamanı yertdiyi siyasətin mahiyyəti elmi dəlillərə və faktlara əsaslanaraq açıqlıb göstərilmişdir;

-Sumqayıtda tikilən və insan sağlamlığı üçün son dərəcə təhlükəli olan kimyəvi zavodların İttifaq tərəfindən məhz Sumqayıt ərazisinə salınmasının səbəbi araşdırılmış və belə bir qənaətə

gəlinmişdir ki, bu məsələdə İttifaqın qərəzli siyasəti və SSRİ Kimya Nazirliyində özlərinə yuva qurmuş erməni amili mühüm rol oynamışdır;

-Kimya müəssisələrinin Azərbaycan sənayesinin inkişafındakı rolu, Sumqayıt şəhərinin inkişafına və yeni iş yerlərinin açılmasına təsiri tədqiqata cəlb edilmişdir;

-Sumqayıt kimya sənayesinin insan sağlamlığı və ekologiyaya vurduğu ziyan araşdırılmış və təhlil edilərək belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, kimya sənayesinin təsiri nəticəsində ittifaq ərazisində ən çox uşaq ölümü və baş verən müxtəlif xəstəliklər Sumqayıt şəhərində olmuşdur;

-Sovet rejimi dövründə Sumqayıt kimya sənayesinin real tarixi ilə bağlı qadağalar qoyulmuş və yazılması mümkün olmayan bir sıra məsələlər elmi dövrüeyə gətirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi və onun nəticələrindən Sumqayıtın sənaye tarixinin öyrənilməsində, Azərbaycan sənaye tarixinin xüsusilə də kimya sənayesinin tarixinin araşdırılmasında, kimya sənayesi tarixinə dair elmi məqalə və tədqiqat əsərlərinin yazılmasında, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərində mühazirə və seminar dərsləri zamanı istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərdə -xaricdə 3, daxildə 3 olmaqla ümumilikdə 6 məqaləsi və 4-ü xaricdə olmaqla beynəlxalq və respublika elmi konfrans materiallarında çap olunmuşdur

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və Şərqi Avropa xalqları tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın işinin ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 6 paraqraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 21226 işarə, birinci fəsil -83021 işarə, ikinci fəsil – 106422 işarə, üçüncü fəsil – 70521 işarə, nəticə - 9592 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 39312 işarədən ibarətdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 205 səhifə, 292215 işarədir, 21 cədvəl var.

II. DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin işlənmə səviyyəsi və mənbəşünaslığı şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar və nəzəri-praktiki əhəmiyyəti göstərilmiş, elmi yeniliyi verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Sumqayıt kimya sənayesi 1949-1969-cu illərdə**” adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. “**Sumqayıt kimya sənayesinin yaranması prosesi**” adlanan birinci yarımfəsildə XX əsrin 30-cu illərindən Sumqayıt kimya sənayesinin yaranması, II Dünya Müharibəsi bitdikdən sonra Sumqayıtda kimya zavodlarının tikintisinin sürətlə artması və davamlı olaraq yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsi, Sumqayıtın sənaye mərkəzi kimi seçilməsinin ən başlıca səbəbləri, Sumqayıt kimyaçıları tərəfindən SSRİ-də və ümumiyyətlə Avropada ilk dəfə olaraq etil spirtindən sintetik kauçukun alınması kimi məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, xalq təsərrüfatı üçün böyük əhəmiyyəti olan süni kauçukun alınması təbii kauçuk istehsalından 4 dəfə ucuz başa gəlirdi. Həmin ildə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə olaraq zavodda neft qazlarının emalı əsasında sintetik etil spirti alınmağa başlanmışdır. 1955-57-ci illərdə müəssisənin ikinci növbəsinin inşasına başlanılmışdır²⁵ Sumqayıtın yaranması Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni sənaye sahələrinin - qara və əlvan metallurgiyanın, kimya sənayesinin və başqa sənaye sahələrinin yaranıb inkişaf etməsi deməkdir”²⁶

Bunula yanaşı Sumqayıtın yaranma və inkişaf tarixinin kimya sənayesinin tarixi ilə əlaqəsi, Sumqayıtda bir sıra yeni kimya sənayesi obyektlərin tikintisinin aparılması, Sintezkauçuk, Superfosfat və Sumqayıt kimya kombinatının tikintisi, Sumqayıt kimya sənayesinin İttifaq tərəfindən idarə edilməsi, istehsal olunan məhsul

---

²⁵.Alıyev, H.A. Sumqayıt şəhərinin tarixi / H.A.Alıyev. –Bakı: Elm və təhsil, 2011, s.542

²⁶.Məlikov, Q. Heydər Əliyev Sumqayıta xüsusi diqqət göstərirdi. Xalq qəzeti.- 2010.- 17 dekabr. -s.3.

və əldə edilən gəlir haqqında qərarın mərkəz tərəfindən verilməsi araşdırılmışdır.

“Sumqayıt şəhərində kimya sənayesinin ekoloji problemlərin yaranmasına təsiri (1949-1969-cu illər)” adlanan ikinci yarımfəsildə ekoloji problemlər barədə məlumatlar, simpozium və konfranslarda müzakirə olunması, havanın, torpağın və suyun qorunmasına dair ən yüksək səviyyədə qərarların qəbul edilməsi araşdırılmışdır.

Qeyd edilmişdir ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sumqayıtda kimya zavodlarının tikintisi zamanı ilk illərdə ekoloji problemlər ciddi şəkildə nəzərə çarpmasada sonrakı illərdə bu problem kəskinləşməyə başladı. 1968-ci ildə su şəbəkəsindən şəhərə 22 milyon kub metr su verilmişdir. Həmin suyun 13.5 milyon kub metri sənaye müəssisələrində, 3 milyon kub metri ictimai müəssisələrdə, 5,5 milyon kub metri isə əhaliyə mədəni- məişət xidmətində işlədilmişdir. Sumqayıtda suyun işlədilməsi üzərində ciddi nəzarət qoyulmamışdı. Şəhərdə içməli su şəbəkəsi olduqca pis istismar olunurdu²⁷

Ekoloji baxımdan Xəzərin təmiz saxlanmasının vacibliyi bütün Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən təsdiq edilsə də o, yenə də həmişə olduğu kimi çirklənməkdə davam etmişdi. Xəzərin çirklənməsində başlıca yeri neft və neft məhsulları, sonrakı yeri isə kimyəvi çirklənmə tuturdu.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafında yeni mərhələ (1969-1982-ci illər)” adlanır. Birinci fəslin **“Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf tarixi”** adlanan birinci yarımfəslə araşdırılaraq belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Heydər Əliyevin hakimiyyət başına gəlməsi ilə Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafında yeni mərhələ başlanmış, 1970-1980-ci illərdə mineral gübrələrin, plastik kütlələrin, sintetik qətranın, kauçuk və sulafanolun, sulfat turşusunun istehsalı, məişət kimyası məhsullarının həcmi 2 dəfədən çox artmışdı.

---

²⁷.Cümşüdoğ, Ş. Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edək, Xəzər dənizinin çirkləndirilməsinə yol verməyəək // Sosialist Sumqayıtı. –1962, 29 mart. –s.3.

1971-ci ildə respublikada kimya sənayesinin qarşısında duran həlli vacib məsələləri diqqətlə araşdıran Heydər Əliyev ilk növbədə bu sahənin bütün texniki-iqtisadi və sosial baxımdan yeniləşdirilməsi proqramının yaradılması işini təşkil etməklə kimya sənayesinin inkişaf konsepsiyasının əsasını qoydu. Hərdər Əliyev ittifaq rəhbərliyindən təkidlə Azərbaycanın kimya və neft-kimya strukturlarının təkmilləşdirilməsini, mənəvi və fiziki baxımdan köhnəlmiş, aşınmış istehsalat sahələrinin ləğv edilib, əvəzində müasir, iri tonnajlı tullantısız texnologiyaya malik müəssisələrin yaradılmasını, eyni zamanda, texniki və təbiəti mühafizə obyektlərinin tikintisini həyata keçirməyə imkan verən həlledici qərarların qəbulunu tələb edirdi.²⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, ümummillə lider Heydər Əliyevin təşəbbüsləri sayəsində 1970-80-ci illərdə Sumqayıtda kimya sənayesinin yenidən qurulması, yeni istehsalat sahələrinin, müəssisələrin yaradılması, daha səmərəli texnoloji qurğuların inşası, eyni zamanda mövcud istehsalatların rekonstruksiyası, müasirləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi işləri geniş vüsət almışdı.

Texnoloji proseslərin daim təkmilləşdirilməsi, daxili imkanlar hesabına məhsul buraxılışının artırılması üçün səmərələşdiricilər durmadan texniki axtarışlar aparmışlar. 1974-cü ilin birinci kvartalında 253 səmərələşdirici təklifin həyata keçirilməsi sayəsində 300 min manatlıqdan çox iqtisadi səmərə götürülmüşdür.

Neftkimya kompleksinin sürətli inkişaf mərhələlərindən biri, 1970-1980-ci illər olmuşdur. Belə ki, ölkədə bu kompleksin geniş və hərtərəfli inkişafına diqqət və qayğı göstərən Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Sumqayıt sənaye-iqtisadi kompleksinin potensialının artırılması üçün tarixi işlər görülmüşdür. Həmin illər ərzində neftkimya kompleksi əsaslı surətdə yeniləşdirilmiş və karbohidrogen ehtiyatlarından səmərəli istifadə üçün xeyli işlər görülmüşdür. Artıq 1980-ci illərin əvvəllərinə kompleksdə respublikanın sənaye

---

²⁸. Kərimov, M. Azərbaycan neft-kimya sənayesinin inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır // Xalq qəzeti. –2009, 12 iyun. –s. 3.

potensialının 20 faizi cəmlənmişdi və sənayedə çalışanların səkkizdə biri burada işləyirdi.²⁹

Fəslin **“1969-1982-ci illərdə Sumqayıt şəhərində ekoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi”** adlanan ikinci yarım fəslində Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndə keçmiş SSRİ rəhbərliyinin kimya sənayesinə ögey münasibəti, Azərbaycan Respublikasının kimya məsələlərinin ümumittifaq mənafeyinə tabe etdirildiyindən verilən qərarların çox zaman Azərbaycanın maraqlarının ziddinə olmasından bəhs edilir.

Qeyd edilir ki, o vaxt əsassız olaraq sulfat turşusu, tam əsassız olaraq, natrium qələvisi, xüsusilə superfosfat gübrələrinin istehsal gücü respublikada yüksək templərlə artırılırdı. Çox zərərli olan sulfat turşusunun həcmi həmin dövrdə 3 dəfə artırılmışdı. Xammalı Rusiyadan və SSRİ-nin digər yerlərindən gətirilərək, hazır məhsulu da elə Rusiyaya daşınan bir sıra kimya müəssisələrinin Sumqayıtda yerləşdirilməsi şəhərin onsuz da ağır olan ekologiyasına son dərəcə mənfi təsir göstərirdi. Respublika rəhbəri Heydər Əliyev bununla barışa bilmirdi ki, keçmiş ittifaq nazirlikləri çox vaxt Sumqayıtın kimya kompleksini açıq-aşkar təcrübə poliqonuna çevirir, texnoloji proseslər sınaqdan keçirilir və lazımı yüksək nəticə əldə edildikdən sonra həmin istehsal sahələri digər regionlarda tikilib istifadəyə verilirdi. Bu cür münasibət Azərbaycanın kimya sənayesi müəssisələrində iqtisadi səmərəliliyin aşağı düşməsinə, rentabelliyn azalmasına səbəb olurdu.³⁰

Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H. Əliyev 1977-ci ilin fevral ayında keçirilən fəalların Respublika yığıncağında haqlı olaraq qeyd etmişdir. *“Ətraf mühiti qorumaq probleminin müasir şəraitdə çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Təəssüf ki, uzun müddət bəzi təşkilatların məsuliyyətsizliyi üzündən Sumqayıtda bu məsələyə lazımcə qiymət verilməmişdir. Şəhərimizdə kimya və neft kimya sənayesi inkişaf etdikcə, əslində müvafiq mühafizə tədbirləri görülməmişdi. Vəziyyəti düzəltmək*

---

²⁹ Əliyev, Ş. Azərbaycan neftkimya kompleksinin potensialından səmərəli istifadə edilməsi problemləri və perspektivləri // –Bakı: İqtisadiyyat və həyat jurnalı, –2008, № 11, –s.20.

³⁰ Kərimov, M. Azərbaycan neft-kimya sənayesinin inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır // Xalq qəzeti. –2009, 12 iyun. –s. 3.

üçün doqquzuncu beşillikdə bəzi tədbirləri görmək mümkün olmuşdur. Xüsusən ətraf mühitin qorunmasına respublika üzrə 62,7 milyon manat vəsait xərclənmişdir ki, bu bütün əvvəlki dövrdə sərf edilən vəsaitdən bir neçə dəfə çoxdur”³¹

Dissertasiyanın **“1983-1991- ci illər Sumqayıt kimya sənayesinin vəziyyəti”** adlanan üçüncü fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. “Sumqayıt kimya sənayesinin vəziyyəti” adlanan birinci yarım fəsildə Sintetik kauçuk zavodunun sosialist öhdəlikləri, “EP-300” istehsalatında tikinti-quraşdırma işləri, “Polimir-120” qurğusu, Etilen-propilen-300, Polimer tikinti materialları kombinatı, Superfəsfat zavodunda sosialist öhdəlikləri, Kimya sənayesi istehsalat birliyi və Üzvi sintez birliyinin tarixi araşdırılmışdır.

Qeyd olunmuşdur ki, yeni texnoloji kompleksin işə salınması ilə etilen, propilen, butilen-butadien fraksiyası, yüngül və ağır piroliz qətranı, propan kimi qiymətli kimyəvi məhsulların istehsalına başlanılmış, “EP-300”-ün istismara verilməsi ilə fiziki cəhətdən köhnəlmiş EP-60 istehsalatdan çıxarılmışdır. “Etilen-Polietilen” zavodu “EP-300” qurğusunun sayəsində dünya bazarında tələbatın xüsusilə böyük olduğu müxtəlif kimyəvi məhsullar istehsal edirdi³²

O dövrdə kimya məhsullarının 70 faizi respublikadan kənara ixrac edilirdi. Məsələn mineral gübrələrin 50 faizi, kaustik sodanın 25 faizi, sulfanolun 65 faizi, polietilen və sintetik yuyucu vasitələrin 75 faizi, epoksid qətranının 79 faizi, kauçuk və latekslərin 88 faiz, izopropil spirtinin 100 faizi ixraca gedirdi. ³³

Fəslin **“1982-1991-ci illərdə Sumqayıt şəhərinin ekoloji vəziyyəti”** adlanan ikinci yarım fəsildə vurğulanır ki, Sumqayıt ölkəmizin ekoloji cəhətdən gərgin olan şəhərlərindən biridir. Vaxtilə burada inşa edilən bir sıra zərərli müəssisələr, sex və istehsalatlar şəhərin havasını çirkləndirmişdir. 1989-cu ilin əvvəli üçün Sumqayıtda yaşıl

---

³¹.Hacıyev, N. Su həyatdır // Sosialist sumqayıtı. –1988, 16 iyun. –s.3.

³².Dəmirov, İ., Məmmədov T. “EP-300” SK zavodunun gələcəyidir // Sosialist Sumqayıtı. –1982, 14 dekabr. –s.2

³³. Əliyev, Ş. Sumqayıt kimya və neftkimya kompleksinin potensialından istifadə edilməsində səmərəlilik və maliyyə mənbələrinin gücləndirilməsi məsələləri //–Bakı: Maliyyə və uçot jurnalı, –2009, № 8. –s.28

zolaqların ümumi sahəsi 780 hektar təşkil edirdi. Təkcə 1988-ci ildə yaşıllaşdırma işlərinə 2 milyon manatdan çox vəsait xərclənmişdir. Bu müddətdə 8,6 hektar yeni yaşıllıq sahəsi salınmış, kəhnə yaşıllıq sahələrində təmir-əkin işləri aparılmış, xeyli ağac və bəzək kolları əkilmişdir.

Buna baxmayaraq, Sumqayıtda ümumi yaşıllıq sahəsi səhiyyə-gigiyena normalarına cavab vermirdi. Normal yşayış şəraitini təmin etmək üçün hər adama 50 kvadratmetr yaşıllıq sahəsi düşməli olduğu halda bu rəqəm Sumqayıtda 31,2 kvadratmetr təşkil edirdi.³⁴

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş mühüm nəticələr verilmiş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Sumqayıt kimya sənayesi probleminin araşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, kimya sənayesi yaradılması və inkişafı ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının bir sıra sahələrinin inkişafında mühüm rol oynayan ən mühüm sənaye sahələrindən biri olmuş və Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olması Sumqayıtda yeni kimya kompleksinin yaradılmasına müsbət təsir göstərən amillərdən biri idi.

Bəhs edilən dövrdə arxiv sənədlərinin araşdırılması belə bir həqiqəti də ortaya çıxarır ki, Sumqayıt kimya sənayesində istehsalın bütün sahələri üzrə ən xırda detallar belə mərkəzi hökumət tərəfindən idarə olunurdu. Ona görə də iqtisadi baxımdan Azərbaycan üçün nəinki səmərəli olmayan hətta insan sağlamlığı üçün son dərəcə təhlükəli olan bir sıra zavodların tikintisi də məhz Sumqayıt ərazisində baş vermişdir. Bunun nəticəsi olaraq Sovet rejimi dövründə Sumqayıt Respublikamızın ən gərgin ekoloji mühitə malik olan şəhərlərindən birinə çevrilmişdir. Kimya məhsulları ilə çirklənmiş torpaqlardakı kimyəvi tullantılar müntəzəm olaraq hava, su və bitki vasitəsi ilə insan orqanizminə düşdükdə onların neyrotoksik, dəri və nəfəs yolları xəstəliklərinə səbəb olması halları haqqında xeyli məlumatlar vardır.

---

³⁴Mirzəyev, R. Yaşıllığa qayğı hamının borcudur // Sosialist Sumqayıtı. –1989, 12 yanvar. –s.2.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra yeni texnologiyaya əsaslanan bir sıra kimya sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir ki, bu da Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyin ilk illərində sağlamlıq üçün son dərəcə təhlükəli olan bəzi kimya müəssisələrinin bağlanmasına qərar verilmişdir ki, bu da işsizliyin artmasına səbəb olsa da, ekoloji problemin nisbətən azalmasında mühüm rol oynamışdır.

Dissertasiyada aparılan araşdırmaların nəticəsi olaraq gəlinən ümumi qənaətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

-Sumqayıt şəhərinin salınması demək olar ki, kimya sənayesinin yaradılması ilə paralel həyata keçirilmişdir. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması Sumqayıt kimya sənayesinin yaranmasını dayandırmış, lakin müharibənin başa çatması və SSRİ-nin bəzi kimya məhsullarına tələbatının yaranması və artması ilə yenidən davam etmişdir. Kimya sənayesinin məhz Sumqayıtda yaradılmasının səbəblərindən biri Bakı şəhərinə və neft mənbələrinə yaxınlığı, digər səbəbi isə düzən ərazi, Xəzər dənizinin sahili və nəqliyyat yollarına münasib yerdə yerləşməsi idi.

-Sovet rejimi tərəfindən bir sıra kimya məhsullarının sınaq məqsədilə ilkin istehsalı Sumqayıtda keçirilir, müsbət nəticə alındıqdan sonra İttifaqın digər Respublikalarında istehsal edilirdi. Sanki Sovet rejimi Sumqayıtı İttifaqın kimya sənayesi üçün sınaq poliqonuna çevirmişdi. Sovet texnologiyasının kifayət qədər geri qalması və əl əməyinin hələ də üstünlük təşkil etməsi ekoloji problemlərin yaranmasına təsir göstərən amillərdən biri idi.

-Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyasının Birinci Katibi seçilməsi ilə Sumqayıt kimya sənayesində yeni bir mərhələ başlamışdır. Heydər Əliyev Mərkəz qarşısında Sumqayıt kimya sənayesində yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi istiqamətində çox ciddi məsələlər qaldırdı və qismən bunun yerinə yetirilməsinə nail ola bilən Heydər Əliyev Sumqayıt şəhərində yeni kimya müəssisələrinin tikintisinə mərkəzdən razılıq alaraq onların tikintisi üçün maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasına nail ola bildi.

-Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq Sumqayıt kimya sənayesində məhsul istehsalında 70-ci illərin əvvəlləri ilə müqayisədə 80-ci illərin əvvəllərində həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından kəskin artım baş verdi, ilk növbədə ekoloji baxımdan zərərli olan bəzi kimya məhsullarının istehsal həcminin əsassız olaraq artırılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Sumqayıt şəhərində ekoloji problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə kimya sənayesində yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi və köhnə-istismar müddəti bitmiş avadanlıqların yenisi ilə əvəz edilməsi istiqamətində bir sıra mühüm qərarların qəbul edilməsinə nail oldu.

- Sumqayıt şəhərində həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq ekoloji problemlərin tam olaraq aradan qaldırılması mümkün olmasa da 70-ci illərin əvvəlləri ilə müqayisədə 80-ci illərin əvvəllərində problem xeyli dərəcədə azalmışdır. 70-ci illərdə qoyulmuş bir sıra kimya müəssisələrinin əsas fəaliyyət dövrü 80-ci illərin əvvəllərinə təsadüf etmiş və Sumqayıt kimya sənayesinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Yeni yaradılmış kimya müəssisələri Sumqayıt şəhərinin iqtisadi potensialını artırmaqla yanaşı, əhəlinin işlə təmin edilməsi və işsizliyin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynamışdır.

-Sumqayıt kimya sənayesində ümumi inkişafı yanaşı bəzi zavodlarda istehsal prosesində bir sıra nöqsanlara da yol verilmişdir ki, bu da kimya sənayesinin ümumi inkişafa mənfi təsir göstərmişdir.

-80-ci illərin ortalarından keçmiş SSRİ-də eləcə də Azərbaycanda baş vermiş iqtisadi böhran öz mənfi təsirini Sumqayıt kimya sənayesinə də göstərmişdir. SSRİ-nin dağılması və nəticədə keçmiş İttifaq Respublikaları arasında süni şəkildə yaradılmış iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi Sumqayıt kimya sənayesində bir sıra istehsal sahələrinin əsasən dayanmasına səbəb olmuşdur. SSRİ-nin süqutu və Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini elan etməsinin nəticəsi olaraq Sovet rejimi tərəfindən Sumqayıtda tikilmiş və insan sağlamlığı üçün təhlükəli olan istehsalat sahələrinin bağlanması-Sumqayıtda ekoloji problemlərin yaranmasına təsir edən əsas amil bir sıra kimya müəssisələrində texnologiyanın köhnəməsi və istifadə müddətinin başa çatması ilə əlaqədar idi.

-Sumqayıt şəhərində yaşıllaşdırma və yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq

ekoloji problemlər hələ də qalmaqda idi. Ekoloji problemlərin yaranmasına təsir edən amillərdən biri istehsalın düzgün qurulmamasından irəli gəlirdi. 80-ci illərin ortalarından etibarən Sumqayıt kimya sənayesində istehsalın azalmasının nəticəsi olaraq ekoloji problemlər qismən azalmışdır.

-90-illərin əvvəllərində müstəqillik uğrunda gedən mübarizənin nəticəsi olaraq vaxtilə İttifaq tərəfindən qərəzli şəkildə Sumqayıtda tikilən və ekoloji baxımdan insan sağlamlığı üçün son dərəcə təhlükəli olan istehsal sahələrinin bağlanması Sumqayıtın ekoloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərmişdir.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq Sumqayıt kimya sənayesi ilə bağlı aşağıdakı tövsiyələri qeyd etmək olar:

-kimya sənayesi ilə bağlı müəssisələr həm keyfiyyət, həm də ekoloji baxımdan müasir texnologiyaya əsaslanmalı;

-ekoloji problemlər və əhəlinin sağlamlığı məsələsi daima dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzində olmalıdır;

-ekoloji cəhətdən təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq yeni yaradılacaq kimya müəssisələri ilə yaşayış məskənləri arasındakı məsafə nəzərə alınmalıdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşığıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Alıyev R.A. Sumqayıt neft-kimya sənayesinin inkişaf tarixi (XX əsrin 70-ci illərinin birinci yarısı). SDU-nun Elmi Xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt. 2019, №2, cild 15, s.56-60

2. Alıyev R.A. XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında Sumqayıt kimya sənayesinin tarixi. Pedaqoji Universiteti Xəbərləri. Bakı. 2019, №4, cild 67, s.223-229

3. Alıyev R.A. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Sumqayıt ekoloji problemlərin yaranmasında kimya sənayesinin rolu. Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı. 2019, №2, s.235-239

4. Алыев Р.А.. История образования нефтехимической промышленности в Азербайджане (в примере завода синтетического каучука). Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Гілея науковий вісник. Київ, 2019, № 6 Випуск 145 ч. 1. С.7-11

5. Алыев Р.А. История создания и развития завода синтетического каучука. Одеський Національний Економічний Університет. Всеукраїнська Асоціація Молодих Науковців. Науковий Вісник. Одеса. 2019, № 1, (264), с.186-205

6. Алыев Р.А. Из истории воздействия химической промышленности Сумгаита на экологическую ситуацию (конец 80-х годов XX в.). Научный журнал истории, экономики и права. Современная научная мысль. Москва, 2019, №2, с.144-149

7. Alıyev R.A. Sumqayıt kimya sənayesinin vəziyyəti. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Müstəqillik illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı. Respublika Elmi Konfrans Materialları. Sumqayıt. 13-14 oktyabr, 2016, s.124-125

8. Alıyev R.A. Sumqayıt kimya sənayesinin inkişaf tarixindən (50-ci illərin sonları). Bakı Dövlət Universiteti. Doktorant və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi Konfrans Materialları. Bakı, 24-25 oktyabr, 2017, s. 7-9

9. Alıyev R.A. Sintetik kauçuk zavodu XX əsrin 70-ci illərində. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Heydər Əliyev Azərbaycan

dövlətçiliyinin memarıdır. Respublika Elmi Konfrans Materialları. 04 may 2018, s.21-2

10. Aliyev R.A. XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında Sumqayıt kimya sənayesinin tarixi. Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века. V Международной научно-практической конференции. Нур-Султан. 10-12 октября 2019, с. 71-76

11. Aliyev R.A. Superphosphate Plant in the 70-80s of the XX century. Actual Problems Of Chemical Engineering International Conference dedicated to 100th Anniversary of Azerbaijan State Oil and Industry University. 24-25 December 2020, s.425-429

Dissertasiyanın müdafiəsi 9.04.2025-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1148, Bakı şəh., Yasamal r/nu, Zahid Xəlilov küç., 23.
Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 4.03.2025-ci tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.02.2025
Kağızın formatı:A5
Həcm:38718
Tiraj:100